

Т Р И П Р О Ф І Л І

(До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові)

Читач, відчув недосконалість своєї мови, її бідність, безбарвність, засміченість іншомовними та діалектними впливами. Відчувши все це, усвідомивши потребу виправити свою мову, він, природна річ, удається до мовознавчої літератури. Припустімо, що наш читач у даному випадку наболевший і активний: тоді він не обмежиться на одній книжці. І от йому до рук потрапляють перевидані останнім часом „Норми української літературної мови“ О. Снявського і „Уваги до сучасної української літературної мови“ О. Курило. Озброївшись вічним пером і терпінням (бо граматики — кажуть — річ хоч і потрібна, але таки, правду мовлячи, суха), він розкриває обидві книжки і починає читати.

Дальші події залежать від темпераменту і енергійності нашого читача. „Українській мові невластиві, — як це має місце в російській мові, — звороти з пасивними дієприслівниками та з помічними дієсловами було, буде; по-українськи не можна казати було зроблено, буде зроблено“, — читає він у Курило. „Уживаються такі безпідметові речення і з було, набуваючи відтінку значення передминулого часу: Купив сні соли, скільки було сказано йому“ — вичитує він прямо протилежне у Снявського. „Інструменталеві дійової особи в російській мові може відповідати в українській мові генитив дійової особи при прийменнику від: — Будь воно прокляте від мене“ — це Курило; а Снявський на те: „Безперечно, дуже переважають у цих випадках конструкції з орудним дійової особи і лише зрідка трапляються конструкції з родовим після в і д“. І це одна ілюстрація, остання з дуже багатьох можливих: „Дієприслівники... можуть мати позицію пропозитивну, і це факт у народній мові дуже поширений... Відійшовши від міста, зачав христитися“ — так пише Курило, а Снявський про такий порядок слів недвозначно заявляє: „Отже, такі конструкції мають значіння певних синтаксичних архаїзмів“. От тобій й „дуже поширені“!

Надбубучи так суперечливі за суперечливістю, цілковиту незгоду, та ще так категорично висловлювану, читач наш — побоюємося — покине обидві книжки та добре вилається і на адресу науки нашої — мовлячи, як це сталося, що досі науковці не дійшли згоди в таких практичних питаннях, — і на адресу видавництва — мовлячи, нащо одночасно видавати дві книжки, що одна одну побивають — і — так і дивися — повернуться до первородної незайманості своєї стихійно вирослої мови. А коли б він мав змогу взяти рукопис третьої книжки з української граматики, що її теж збирається передвидати „Українське В-о“, книжки С. Смеречинського „Нариси з української синтакси“, то знайшов би він ще більше розбіжностей і суперечностей і, мабуть, ще вищого ступеня дійшло б його невдоволення.

Хай пробачить нам справжній, живий читач, якщо постать його трошки окарікатурено. Але хіба в нашому портреті читача нема частки правди? Це ж правда, що в мовознавчій літературі ми шукаємо передусім рецептів, що до граматики ми часто підходимо як до кулінарської книжки: мовлячи, візьміть склянку борошна, всипте ложку цукру і т. д. і т. п. — і вийде смачне печиво. Але і в кулінарії, як твердять добрі господарі, є щось від індивідуальності куховара, і це все вичерпується рецептом. А наскільки ж складніший живий організм мови і наскільки безмежніша й глибша мовознавча наука! І користь від мовознавчої книжки вимірюється не так кількістю механічно засвоєних мовних рецептів, як вихованням мовного смаку, усвідомленням усього діапазону мовних можливостей, сприйняття різниці творчого підходу різних учених до мови. Бо кожний учений має свій темперамент і свій світогляд, свою естетику і свою методику, свої уподобання і свої пристрасті. І коли ми читаємо вчені праці, ми пізнаємо не тільки об'єктивні явища, а й індивідуальність автора. І ми збагачуємося не тільки знанням фактів, а й багатством індивідуальних підходів до цих фактів.

Але ми вже чуємо здивований і може навіть розсерджений голос нашого уявного читача: Як? У граматиці — світогляд, темперамент, навіть пристрасть?

Та ж граматики — це нудні правила, а крізь хащі тих „дієприслівників, інструменталів, конструкцій“ тощо чи ж може пробитися живе почуття? — Може, — відповімо ми: — Пробивається воно, це почуття. То дзвенить приглушено, то проривається гучно й могутньо. Талановитий мовознавець живе повним життям у своїх працях, він намагає їх патосом любови до своєї мови, народу, нації. І в цьому патосі — сила талановитих мовознавчих книжок і їх основна вага. На доказ — спробуємо бодай схематично і приблизно схопити риси творчого профілю трьох видатних наших мовознавців — Курило, Снявського, Смеречинського — як вони постають з перевиданих чи перевиданих їх робіт.

* * *

Блискучого розквіту досягало українське мовознавство на Наддніпрянській Україні десь у час 1925—1931 року. Брутально й дико обрубаний сокирою большевицького терору розвиток його зупинився в 1932—1933 р., але в кращих роботах короткого періоду до 1931 р. зібрано факти великої ваги і створено наукові цінності незмируючого значення.

Коли говорити про синтаксис, то піонером її розбудови тоді виступила Олена Курило. Спираючись на геніальні праці О. Потебні, вона з рішучим протестом виступила проти хиб тогочасної нашої літературної мови, за максимальне наближення літературної мови до народної. Заглиблена в етнографічні матеріали, захоплена тим, що вона чула з уст народних — багато цікавого записала вона „від людей з Чернігівщини“, „з с. Гречаний Греблі, Яготинського району... на Полтавщині з уст 75-літньої бабусі Наталі Шапаренкової“ або „з с. Яланці... на Поділлі... від різних людей“ тощо. О. Курило рішуче закликає відмовитися від штампів і стандартів, вироблених літературною мовою під впливом російського мовного мислення, і повернутися до народної стихії. „Життя та свіжість може наша літературна мова тільки тоді заховати, якщо вона держатиметься джерела, де постає життя мови. Це рідна народна мова, як вона живе в наших діалектах“ — захоплено випишує вона. „Для української літературної мови є єдина можливість підстава — народна мова: елемент, що з його тепер твориться українська інтелігенція, це українське селянство; — тільки воно може дати обличчя українській літературній мові“. Вчімося мови в народі — кожним абзацом проголошує Курило. І коли вона визнає художню літературу як джерело збагачення мови, то тільки старшу, до Куліша й Марка Вовчка, коли мова літератури якнайближче стоїла до безпосередності селянської розповіді чи розмови. Та і в мові цих класиків Курило пропонує вибирати те, що в ній „своє, українське“, відкидаючи все перенесене з чужого ґрунту: „Чуття мови йде в наших кращих представників слова здебільшого одним шляхом: воно висовує своє, одмітне. Так стилізували українську народну мову Квітка-Основ'яненко, Куліш, Марко Вовчок“. Курило обіруч переносить у літературну мову багатство народної мови, захоплена блиском і сяйвом цих скарбів. Хай ці багатства в своїй сукупності надмірні для літературної мови, яка завжди підлягає мудрому законові ощадності й точності, хай на певний час літературна мова буде дезорганізована й розкуйовджена цим припливом нового матеріалу, — дослідниця певна, що кінцевим наслідком цієї буйної навали народномовного матеріалу буде „розмаїтість, точність та глибина вислову“. А головне — мовне мислення тоді буде справді національне, українське. Бо мова — це спосіб думання, відмінний у кожного народу, і справжня українська мова — не та, що вживає українських слів на переклад чужих мовних штампів (російських чи польських), а та, що відтворює історично вироблений національний спосіб світосприймання й мислення.

І коли ми читаємо книжку О. Курило, ми бачимо, як її полюблять ті розсипи скарбів народної мови-мислення, що оце вперше її відкриваються. Вона не може подолати їх, вони напливають бурхливим потоком, і вона навіть не завжди встигає систематизувати їх. Саме тому книжка її має характер окремих уваг, де зауваження з синтаксису не відмежовані від морфологічних чи стилістичних: саме тому часом вона переходить просто на рецепти (напр., про уникання віддієслівних іменників), то починає розглядати окремі слова, то дає історичний коментар, а то просто виділяє якесь цікаве й своєрідне явище, подаючи його характеристичними формулами: „Відзначаю“, або „Даю на увагу“... У своїх суто наукових працях — діалектологічних або історичних — Курило виступає як суворий систематизатор. Отже, та розхристаність, що помітна в „Увагах“, корениться не в науковому темпераменті дослідниці, а в її захопленні, захопленні ученої — патріотки, багатством рідного слова. Вона поспішає передати читачеві все відкрите й побачене, прищепити його, поки не пізно, в загаранчену літературну мову.

О. Курило чудово розуміє, що літературна мова не може цілком збігатися з народною, що „думка, ширшаючи, глибшаючи, складнішаючи, вимагає й складніших висловів, щоб виразити себе, і легкість літературної мови не може дорівнювати легкості народного вислову“, що певні елементи народної мови можливі далеко не в усіх стіях літературної мови. І хоч вона не раз це відзначає, але це для неї другорядне, і практично вона схильна ідеалізувати все, що йде з народного джерела, аж до заперечення непрямої мови й пропаганди таких явно непридатних, хоч і поширених конструкцій, як „Сказав, що пийте і гуляйте“.

* * *

Ще далі йде в цьому напрямі С. Смеречинський. Правда, він іноді цитує й пізніших класиків, але це

між іншим, єдиний авторитет для нього — етнографічні джерела. Як зернятка золота, вишукує він у них усе своєрідне й подає його читачеві.

Для Курилової мало значення, чи поширене дане явище на території України. Для Смеречинського важить тільки своєрідність явища. Хай воно буде застаріле чи вузько діалектне — це байдуже. Він не добирається якоїсь системи і взаємної погодженості в тому, що подає. Він однаково пропонує лічити і спосібом півтретяста, півчетвертаста і спосібом одинадцятьсот, дванадцятьсот і на коли — все ж бо це таке оригінальне, своєзвичайне... Він накопичує однозначні варіанти з різних гозірок (прийшов додому за десять літ — прийшов додому у десять літ), він часто пропонує конструкції безнадійно застарілі, як от причинове про (про голод здихають), дробові назви типу двадцятини замість одна двадцята, минулий час на ознаку постійності (Дніпро впау в Чорне море — замість впадає) тощо. Мало не при кожному явищі він захоплено вигукує: „Це — чи не найбільша особливість української мови“ або „ці конструкції надають українській мові певного кольориту“. Він ладен прийняти все, аби воно не нагадувало чужого. На його погляд, однаково можна сказати: студентські іспити, іспити для студентів, іспити на студентів, іспити про студенти, аби не іспити студентів, бо останнє здається йому русизмом. Він захоплюється конкретністю народного мовного мислення і сміливо пропонує, не оглядаючися ні на що, паратаксу, сурядність як головний принцип синтаксису. „Вези мене до матері до двора“ — от, на його думку, зразок української фрази, а не „дво-ра матері“ чи „материного двора“ — тут бо як самостійні, не підпорядковані одна одній виступають дві уяви, і ні одна з них нічого не втрачає на своїй конкретності.

Зате, коли щось видається Смеречинському чужим, занесеним з інших мов, то він якнайгостріше виступає проти цих „невластивих конструкцій“. І тут у своєму запереченні він не зупиняється ні перед чим. Хай це буде поширений зворот, хай його відкидання збіднює мову, хай він давно прищепився й засвоє-

ний — Смеречинський безпощадний. Так зазнав повної проскрипції орудний відмінок присудковий (був столяром), родовий відмінок присвійний (вплив Франка), сполучне відносне слово який тощо. Щоб відкинути такі звороти, Смеречинський накопичує приклади, дає історичні коментарі, часом навіть удається до суто логічних доказів, які, як відомо, дадемо не завжди мають у живій мові вирішальне значення. Але ще частіше в випадках розбіжності між народною й літературною мовою дослідник так обурений цими відхиленнями літературної мови, що навіть не хоче висловити свого ставлення. Наче з відразою, кидає він мимохідь „цього зовсім не знає літературна мова” і поспішає знову перейти до любих його серцю запаших і кольоритних явищ народної мови. В цьому захопленні, в цій палкій і часом сліпій любові до народної мови сила Смеречинського. І ще в колосальному фактичному матеріалі. Але горе тому, хто підійде до книжки Смеречинського як до збірки рецензій для повсякденного життя...

І зовсім інша праця Снявського. Коли праця Курило знаменує собою юність нового українського мовознавства, а Смеречинський становить тип мовознавця-ентузіаста, чиї мрії цікаві, але не завжди погоджені й пов'язані з реальним життям, то книжка Снявського — прояв і доказ мужності й сили нашої мовознавчої науки. Снявський любить народну мову і знає її не гірше за своїх попередників*), і не менше болить йому чистота і багатство української мови. Але Снявський розуміє, що на самому етнографізмі літературної мови не збудуєш, що якби не ставитися до попереднього розвитку літературної мови, але він був, і з історії його не викреслити. Отже, йтиметься не про відкидання дотеперішньої літературної мови, а про її оновлення, про її відмолодження живущими соками народної мови, про певну синтезу. Не може європейська мова викохатися в затишному і ізольованому хуторі. Як Хвильовий і М. Куліш у літературі, так Снявський у мовознавстві виступив проти „хуторинства” й обмеженості. А робилося це звичайно, не в ім'я заперечення свого, національного, а в ім'я його піднесення на вищий щабель.

Снявський у своїх „Нормах” ніби підсумовує і критично пересіває всі здобутки попереднього періоду розвитку української мови й українського мовознавства. Літературна мова на цей час уже цілком вбилася в колодочки, визначилися тенденції її розвитку, багато дали праці учених-мовознавців, і все це створило передумови до синтезуючої праці Снявського. Але не можна недоцінювати й його особистої вдачі й темпераменту, знань і метод. Широким поглядом умів він охопити явища і гострим оком прозирає у малі деталі. Там, де його попередники зупинялися перед фактом і „давали його на увагу” або захоплювалися ним, там Снявський формує чіткі правила й устанавлює струнку систему. Літературна мова для нього многогранна єдність, в межах якої живуть різні стилі і жанри, і кожен з них має законні права на свої мовні особливості. А в межах цих стилів і жанрів є ще індивідуальні стилі. В цій складній системі подеколи виправдані і позичення з інших мов. „Подекуди вони вже цілком унатурені й зовсім не відчуваються за барбаризми, подекуди ж змагаються з конструкціями чисто-українськими, подекуди тільки захаращують мову як непотріб”. Хибність і непотрібність словосполучень визначається „тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними”. Як бачимо, зовсім новий і зовсім не етнографічний критерій. І з цим у повній згоді широке використання новітньої літератури. З цим у повній згоді рішучий протест проти „українізації” української мови, коли ті чи інші слова чи звороти штучно накидали літературній мові в ім'я їх несхожості з російськими або польськими або штучно забороняли через схожість.

Попередники Снявського зібрали безліч матеріалу. Снявський уже мав змогу і хист розібратися в цьому матеріалі, відзначити живе й корисне, систематизувати наявне, розмежувати подібне, встановити, що і коли доцільне. Він спромігся це зробити, бо розумів, що мова є процес, що не можна воскресити мертвого, що в кожному явищі слід виявити тенденцію розвитку. І він зумів від рецензій, порад і заборон у ряді випадків перейти до наукової аналізи і виявлення тенденцій і напряму розвитку. А все це вдалося йому, бо він європейський рівень культури й спосіб наукового мислення сполучив з глибоким національним корінням, з пристрасною й жагучою любов'ю до України й її мови. Тим то точний і докладний опис мовних явищ раз-у-раз переривається в нього палким закликком до праці над мовою, до свідомого до неї ставлення й високої мовної культури. Коли для його попередників мовним ідеалом були Марко Вовчок з її майстерною стилізацією етнографічної розповіді і П. Куліш з його архаїзованим і піднесеним етнографізмом, то для Снявського ідеалом була мова Т. Шевченка, що сміливо схрещує живу й органічну народну основу з традиціями старої книжної мови і з критично засвоєними європейцями.

Ю. Шевельов

*) Називаю Курилову й Смеречинського попередниками Снявського, хоч хронологічно „Норми” Снявського були видані трохи раніше, ніж „Нариси” Смеречинського. Виходжу тут не з хронології, а з загальної еволюції українського мовознавства.